

STÁT V PŘEDSTAVÁCH ČESKÉ NÁRODNÍ SPOLEČNOSTI SMETANOVSKÉHO OBDOBÍ

Valentin Urfus

Rozmach českého národního života v minulém století měl úzký vztah k historickým tradicím. Pohled upřený zpět do minulosti zdůrazňoval jednou osudový patos českých národních dějin, jindy etické hodnoty skryté v jejich průběhu. Vždy byl však mocnou vzpruhou novodobého českého národního vědomí. Osobitě místo v tomto proudu připadalo zejména těm idejím, které nelze označit jinak než jako státoprávní historismus.

Oč jde, není třeba vysvětlovat: víra ve vlastní politickou a státní minulost byla od počátku národního obrození rozhodující složkou českého nacionalismu. Významnější o to, že politické prostředí národního obrození vytvářel stát, který není možno považovat za totožný s historickým českým státem. Představa státu se tak dostávala v době, kdy se náš národ stával národem v novodobém smyslu, často do dvojího, a ne jednou i rozporného světla. Každodenní skutečnost této epochy vytvářel habsburský vídeňský centralismus, který však současně svými administrativními i státoprávními změnami pohlcoval český historický stát, jehož existenci mohly připomenout již jen výjimečné, oficiální a slavnostní okolnosti jako panovnické korunovace či jiné, ne právě obvyklé události. Navíc rozpornost těchto vztahů, určujících poměr obrozujícího se národa k představě státu, zesilovala ještě řada dalších rysů soudobého vývoje. Vždyť habsburský stát, který v 18. století přijímal dočasně znaky osvíceného absolutismu, podporoval vzestup lidových vrstev, jež tvořily přirozenou základnu národního obrození, zatímco v opozici proti centralistickým reformám stála společensky regresivní a názerově konzervativní šlechta. Výsledkem těchto složitě se utvářejících vztahů mohlo být tedy jediné: odloučení národa od státu jako přirozené politické organizace národního etnika. Proto se také praktická činnost prvních buditelských generací

obracela výlučně k národu; otevřeně politické představy, zvláště poměr národa a státu, v ní ustupovaly do pozadí. To byl také podstatný rozdíl našeho národního obrození - máme-li na mysli srovnatelné skutečnosti - od velkých národních států západní Evropy, kde národ v novodobém smyslu se vytvářel v úzkém dotyku s vývojem státu, zejména s jeho revolučními přeměnami v buržoazní stát.

Do 19. století vstupuje proto český národ jako celek, který přizpůsobuje svoje kulturní a ideové projevy tomuto východisku. V popředí stojí národ jako jazykově etnický útvar, od státu odloučený a státně teoretické myšlení jakoby ignorující. Toto odloučení národa a státu není však naprosté. Zásluhu o to má třetí činitel, který se tu rovněž ocitá ve hře, je jím představa vlasti. Ani ta není zcela jednoznačná a odráží v mnohém právě toto oddělení národa a státu, které vyplynulo z počátků našeho národního obrození. Příznačný je především rozdíl mezi pojmem vlasti a představou patriotických vztahů, jež se zdaleka nemusí krýt s národně jazykovým zaujetím pro zemi, kterou národ od nepaměti obývá. Patriotickým může být v duchu osvícenské státní ideologie i ten, kdo prokazuje kladný státoprávní poměr k habsburské monarchii či kdo ve shodě s rychle se šířícím romantismem jen vnímá krásy nebo dokonce i minulost země, v níž žije, aniž pociťuje nutnost tento vztah vyjádřit jazykově. Co všechny tyto představy slučuje a co vytváří most spojující národ s představou státu, je právě ona státoprávně historizující složka, která zejména pojmu vlasti propůjčuje jasné, i když zatím ne vždy zcela výrazné státně politické zabarvení. Vědomí, že český národ byl od počátku své historické existence národem státním, že jeho minulost je minulostí české státnosti, je v době národního obrození nejdůležitějším spojovacím článkem mezi oddělenou představou národa a státu. Že jde o historizující projevy, tedy o ideje vyznávané a prožívané na příkladech z minulosti, nebylo rozhodující. V podmínkách rakouského policejního absolutismu první poloviny minulého století to bylo naopak zcela nezbytné. Odklon od aktuálních politických představ soudobé přítomnosti byl ostatně kompenzován i jinak. Odkaz osvícenského vědeckého kriticizmu i na-

stupující romantické pojetí národa vytvářely zároveň příznivé podmínky pro rozšíření etnického zázemí národního celku v duchu slovanské vzájemnosti a příbuznosti slovanských národních kultur. Byl tím zpětně ovlivněn i český státoprávní historismus. Do popředí se tu dostávala zejména nutnost vymezit poměr české historické státnosti, která ve své soudobé podobě měla stále feudální ráz, k myšlenkám buržoazního konstitucionalismu, jež k nám pronikaly přes zdánlivě neprodyšnou uzavřenost předbřeznového Rakouska. Zmíněnou úlohu splňovala Palackého koncepce počátků českých dějin a ovšem také i českého státu, která kladla pod vlivem Rukopisů důraz na původní slovanský demokratismus a stavěla jej do ostře vyhrocené protiváhy proti germánskému feudalismu.

Ještě na jednu skutečnost nelze zapomínat. Vznik novodobého národa v Čechách nelze odloučit od toho, že podobnými cestami se vytvářelo nové národní vědomí i u těch skupin obyvatelstva, které hovořily německy. I jejich vztah k ideji státu je třeba brát v úvahu, stejně jako to, že ani on nebyl jednoznačně přímočarý. V měřítku Čech a často i ostatních českých zemí, což platí asi nejvíce o předbřeznové Moravě, kde podobné náběhy byly zvláště výrazné a relativně trvalé, se v něm uplatnily zemskovlastenecké prvky, které, i když navazovaly v něčem na feudální patriotismus pozdně stavevské šlechty, byly přece jen živeny převážně dobovým romantismem. Významnější, zejména v Čechách, se však stala opačná linie, navazující na novodobý německý nacionalismus v jazykově národním smyslu a opřená o styk s německým sousedstvím, zvláště na severu v Sasku. Je jasné, že český státoprávní historismus se v tomto prostředí uplatnit nemohl. Německý nacionalismus utvářel ovšem i jinak poměr těchto skupin obyvatelstva v Čechách k soudobému rakouskému státu, který svou úřední germanizací - původně sice bez jakéhokoliv nacionálního příděchu - neměl pro německé obyvatelstvo onen národnostně odcizený ráz, jako tomu bylo u Čechů.

Nový stupeň ve vztahu národa a státu předznamenává pokus o buržoazní revoluci v roce 1848. Vše, co následuje, je možno charakterizovat jako otevřenou cestu k myšlence národního státu, v níž se odráží dovršení českého kulturního i po-

litického obrození. Příznačné pro ni je, že probíhá v hranicích daných rozdílem mezi dvěma póly novodobého českého politického programu - mezi ideou přirozeného a státního práva. Vystihnout obojí není obtížné, neboť jde o základní údaje obsažené v každé historické práci o českém 19. století. Ti, kdož vycházeli z přirozeného práva, se obraceli k existenci národa samotného a její další rozvoj chtěli zajistit prostředky buržoazního konstitucionalismu. Státoprávní zdůvodnění vycházelo z nepřetržité státoprávní svébytnosti českého historického státu v jeho historických hranicích. S přirozenoprávními hledisky se shodovalo v úsilí přetvořit český stát na základě buržoazní ústavnosti. Jinak státoprávní program předpokládal více nebo méně otevřeně nutnost řešit poměr Čechů a Němců. Mezi obojím - a to lze z určitého nadhledu tvrdit - neexistovaly nepřekročitelné doktrinální hranice. Rozdíly spíše zdůrazňovala dobová polemická literatura a zčásti i pozdější historické a výrazně státoprávně orientované práce. Ukazuje to nejlépe způsob, jakým obojí programová stanoviska byla v různých obdobích uplatňována i to, jak byla chápána a prožívána rozmanitými skupinami české národní společnosti.

Státoprávní politika viděla svůj počátek v české petiční akci z jara roku 1848 a v některých Havlíčkových žurnalistických projevech na ni navazujících. Naopak přirozenoprávní hlediska se s oblibou obracela k dokumentům Slovanského sjezdu a k Palackého vystoupení na kroměřížském sněmu v roce 1849, tedy k tomu, co bývá označováno jako český austroslavismus. Státoprávní požadavky druhé pražské petice z konce března 1848 byly namířeny proti vídeňskému centralismu; jejich základní myšlenka - obnovení státoprávního spojení zemí České koruny - byla zároveň motivována politickým separatismem moravského sněmu. Současně směřovala i mimo hranice Rakouska, odmítajíc členství českých zemí v Německém Bundu. Stejným směrem šla však i argumentace Palackého v jeho známém frankfurtském dopise, která byla v jádře přirozenoprávní, neboť výslovně uváděla, že poměr k Německu je třeba řešit jako poměr dvou národů, a nikoliv panovníků, tedy států.

Státoprávní program šedesátých let byl v jistém ohledu „státoprávnější“, tedy právnicky propracovanější než podobná stanoviska z jara roku 1848. Užíval juristicky přesné argumentace; ta však nedovedla zabránit tomu, aby jej jinak nechácala česká politická reprezentace a jinak její noví spojenci z řad tzv. historické šlechty. Hlavní odchylky, jak známo, se soustředily k výkladu pojmu historickopolitické individuality. Pro Čechy tuto individualitu měla vždy jen Česká koruna; konzervativní aristokraté se spokojovali s individualitou jednotlivých zemí. Zcela jinou odpověď na tyto podněty dávaly široké vrstvy českého národa, které v deklarantském hnutí je spojovaly s radikálním nacionalismem i s poměrně radikálními požadavky politickými. Konečně pokus o české vyrovnání na podkladě tak řečených fundamentálek byl pokusem o jakýsi polovičatý subdualismus ve prospěch jen jedině, i když hlavní země České koruny.

Přirozenoprávní program v šedesátých letech i o něco později byl často jen taktickým argumentem proti spojení oficiální české politiky se šlechtou. Že však svoji skutečnou sílu nikdy neztratil, o tom nejlépe přesvědčuje Palackého Idea státu rakouského. Rovněž omylem by bylo domnívat se, že přirozenoprávní ideje byly v této době ahistorické či dokonce protihistorické. Silný národní či státně národní historismus byl i jím vlastní.

Proč je třeba tyto jinak dobře známé skutečnosti připomínat? Především proto, abychom si uvědomili, že programová stanoviska české politiky byla v 19. století jen dvojí stránkou jedné a téže mince; dále i proto, abychom si uvědomili, že jejich rozdíly byly jen pokračováním toho, co lze sledovat již dříve a co v obrozeneckém i pozdějším politickém myšlení vedle sebe stavělo národ a stát. Stejně jako každý jiný národ hledal i český národ ve svém novodobém vývoji svůj poměr ke státu, tedy k požadavku politického osamostatnění. Národní dějiny a vědomí národa jako národa odevždy státního hrálo přitom rozhodující úlohu. Tento všeobecný státoprávní historismus ovládal jak státoprávní, tak přirozenoprávní politické projevy. Zásadou státoprávního programu šedesátých let bylo, že poprvé otevřeně a souvisle zdů-

vodnil myšlenku národního státu, byť zatím v rámci habsburské monarchie. Politický program let 1848-49 to ještě, ať ve své státoprávní či přirozenoprávní podobě, učinit nemohl. Potvrzuje to i další vývoj obou programových stanovisek. Mladočeští oponenti české státoprávní politiky se stávají posléze sami nositeli značného, i když povrchního státoprávního radikalismu. Státoprávní a přirozenoprávní hlediska nakonec v české buržoazní politice - stranou je ovšem třeba ponechat dělnické hnutí - splývají a stávají se v podstatě jen její dvojitou alternativou, třebas některá stranickopolitická seskupení - jako realisté a státoprávní radikálové - se z tohoto hlavního proudu dočasně vychylují.

Sledujeme-li tedy poměr české národní kultury 19. století k představě státu, jeví se nám jako pozvolné hledání a nalézání tohoto vztahu, které vrcholí otevřeným úsilím o vytvoření národního státu. Toto hledání dovršují šedesátá leta. V letech 1848-49 je tomu ještě jinak. Stát tu není otevřeným cílem české politiky, která usiluje spíše o to, aby revoluční změny soudobé politické organizace využila k zajištění dalšího národního rozvoje; v tom její vystoupení byla také více „přirozenoprávní“. Jak tyto obecné, a možná i trochu suché závěry je možno uvést v soulad s barvitou dobovou skutečností, o tom svědčí nejlépe okolnost, že je lze spojit i s konkrétní smetanovskou tematikou.

Oč jde, lze asi předem uhodnout. Smetanova Libuše měla podle slov svého tvůrce sloužit „slavnostem celého národa“; měla být operou výjimečnou a slavnostní. V tom splňovala jistou dobovou objednávku a to bylo jistě i příčinou, že byla komponována jako soubor působivých obrazů z domnělých počátků českých dějin. Wenzigovo libreto v motivech národního mýtu musilo však k současníkům, stejně jako k nám, lidem 20. století, promlouvat ještě jinak. Libuše je operou o založení českého státu. I v ní se mísí - budiž tak dovoleno říci - přirozenoprávní hledisko /dokonce v teoreticky dosti přesném výrazu/ s historickým. Stát vzniká smlouvou, právo předchází stát, je starší než politická státní organizace. Libuše není ještě v pravém smyslu panovnicí, je spíše někým, kdo je podoběn starozákonním biblickým soudcům, jak to skutečně poz-

dější kronikáři tvrdili o jejím otci, Krokovi. To je tedy přirozenoprávní stránka; že je to současně i proklamace historického stáří českého státu, že je to i vznik jeho státoprávně svébytného postavení, který je tu na jevišti před očima diváků uskutečňován, to asi vůbec není třeba zdůrazňovat, stejně jako skutečnost, že mezi diváky tehdy mohl sedět i čerstvě korunovaný český král z habsburského rodu. Je to tedy jasná obhajoba českého státního práva proti těm, kdož v něm chtěli vidět jen feudální přežitek, neboť jeho myšlenka tu splývá s původním slovanským demokratismem zcela v duchu Palackého dějin. Tak se tedy v tomto vrcholném díle našeho národního skladatele potvrzuje, jakými cestami česká politika v minulém století hledala a nalézala myšlenku národního státu.

POZNÁMKA O LITERATUŘE

Pekoušet se doložit nastíněné závěry literární nebo pramennou dokumentací není v plné šíři možné; podobný pokus by daleko překročil rozsah předchozího příspěvku. I tak je však možno jmenovat některé práce: ze starších prací orientovaných právněhistoricky to platí pro jejich trvalou hodnotu o studiích B. Riegra, publikovaných v jeho *Drebných spisech*, II., Praha 1915; jde zejména o následující příspěvky: O snaze spojití země koruny České v r. 1848, Ústava Rakouska dle Františka Palackého v letech 1848-49, Česká státoprávní otázka v letech 1848-1865. Známá práce Zd. Tobolky, Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby, II., Praha 1933, je rovněž dodnes cenná, zvláště proto, jak dovedla odlišit proměnlivost českých státoprávních požadavků i způsob argumentace, který byl v nich užíván.

Pro dobu národního obrození i pro předbřeznové období je z nové literatury třeba jmenovat významný příspěvek Zd. Šimečka, Studium českých dějin, slavistika a austroslavismus /K vývoji státní ideologie v Čechách v 18. a na počátku 19. století/, Slovanský přehled 63 /1977/, 115-142; nové souhrnné pohledy na český vývoj v 19. století přináší pak kniha O. Urbana, Česká společnost 1848-1918, Praha 1982; jinak musí být citována ještě práce V. Vaněčka, Ke kořenům 28. října 1918, II. Česká státnost za prvního novodobého pokusu /1848-1871/ o její potlačení, Právněhistorické studie 15 /1971/, 5-44.

Bylo by jistě sbytečné zdůrazňovat, že zřetel obrácený k české státoprávní minulosti nemusil mít v období národního obrození i později vždy právnícky přesné představy o postavení českého historického státu. Stejně tak něco jiného je podat juristicky bezvadný důkaz o historické nepřetržitosti českého státního práva a něco jiného je hledat cesty, po kterých si uvědomoval obrozující se národ svůj vztah k myšlence vlastní politické samostatnosti a tím tedy i státu, ať již v jeho historické či jiné podobě; jak je tento omyl rozšířen i v soudobé literatuře, k tomu srv. J. Houser, Státoprávní programy na přelomu století, Právněhistorické studie 15 /1971/, 45-64.